

Након енглеског текста следи обимна библиографија која садржи 55 јединица, од којих се 16 цитираних дела не појављује нигде у тексту (нпр.: Arsenijević 1997; Borić-Brešković i dr. 2008, 2009, 2012; Broz 1953; Brunšmid 1901; Göbl 2000; Klemenc 1938; Reese 1995; Šeparović 2001 итд.), док се три цитата у тексту не појављују у библиографији (Lenski, стр. 9; Southern i Potter, стр. 27).

Следи опширан каталог са 1183 јединице и са фотографијама аверса и реверса свих примерака из оставе. Свака каталожка јединица је обрађена према уобичајеној пракси за публикување остава. Садржи све потребне податке: о очуваности примерка, аверсну и реверсну легенду и опис предмета, податке о ковници, години емитовања, пречнику, тежини, инв. броју, као и број референтног каталога (RIC IVc, RIC V.1). С једне стране, ауторима се мора изразити похвала на детаљно израђеном каталогу сваког појединог примерка новца, али с друге стране, ово је истовремено и део монографије на који имамо највише примедба. Најпре недостаје уводни део у коме се уобичајено дају објашњења о томе како је каталог конципиран, о коришћеним скраћеницама, референтној литератури итд. У највећем броју каталожких јединица, код аверсних и реверсних легенди потпуно изостају угласте заграде у примерима где се текст не чита. Само у неколико примера (највише 10) опазили смо обичне заграде, а не угласте. Највећи недостатак каталога је у начину разврставања појединих каталожких одредница, што у великој мери отежава како његово коришћење другим истраживачима, тако и поређење типова са аналогним оставама. Као што је поменуто, винковачка остава је

одређена према референтним каталозима RIC IV.3 и RIC V.1, па остаје сасвим нејасно зашто примерци нису сложени у каталогу према референцама из RIC, већ се нижу у потпуно нелогичном редоследу (нпр.: Гордијан III RIC IV.3, по. 144, по. 84, по. 69, по. 92 итд.). Још један велики недостатак у концепцији каталога је поменуто нераздвајање примерака заједничке владавине Валеријана I и Галијена и његове потоње самосталне владе. Сви примерци Галијенових антонинијана нижу се од кат. бр. 658 до кат. бр. 851, при чему се понавља пракса непоштовања редоследа из RIC, те тако најмлађи Галијенов примерак у остави носи кат. бр. 668. Исти проблем се понавља и са примерцима Салонине, да би на самом крају каталога били дати примерци Валеријана II и Салонина који припадају периоду заједничке владавине.

У закључку овог приказа, неопходно је похвалити пожртвовање колега из винковачког Музеја у жељи да спасу налаз у што већем обиму. Такође, за похвалу је и ангажовање аутора на обради материјала и одлично урађеним појединачним каталожким јединицама. С друге стране, нажалост, морамо рећи да је сасвим мало недостајало да ова монографија буде конципирана по свим важећим стандардима. Ипак, ако вагамо недостатке и значај публикувања оставе, морамо рећи да је њено представљање широј научној јавности свакако битније. Винковачка остава антонинијана, на тај начин, уопште не слику о догађајима из 60-их година 3. века на подручју југоисточне Паноније и пружа могућност за даља научна истраживања.

Мирјана ВОЈВОДА

Sebastian Messal, GLIENKE. EINE SLAWISCHE BURG DES 9. UND 10. JAHRHUNDERTS IM ÖSTLICHEN MECKLENBURG (mit Beiträgen von Almuth Alsleben und Ralf-Jürgen Prilloff), Frühmittelalterliche Archäologie zwischen Ostsee und Mittelmeer Band 5, Reichert Verlag, Wiesbaden 2015; 363 S., 114 Abb., 19 Tab., 120 Taf., 11 Beil.

Током досадашњих проучавања средњовековног материјалног наслеђа Западних Словена остварени су веома значајни резултати, с тим што постоји извесна несразмера у степену истражености насеља и некропола. Најбоље су истражене утврђене насеобине са бедемским конструкцијама од земљаног насипа и дрвета, познате као „словенска градишта”. Према неким статистичким подацима, у земљама средње Европе је познато преко три хиљаде градишта из периода раног и развијеног средњег века, од којих је највећи број евидентиран на подручју Пољске и Немачке, док их је знатно мање у Словачкој и Чешкој (Brather 2008, 119–121). Трагови ових насеобина су нарочито добро очувани у равничарским пределима прибалтичког појаса, захваљујући специфичној клими и повољном тлу састављеном од песковитог и мочварног земљишта. У публикацији која је пред нама презентовани су резултати ископавања једног градишта у тој регији, на северу Немачке. *Глинке. Словенско градиште из 9. и 10. века у источној Мекленбургу*, аутора Себастијана Месала, пета је монографска публикација из

серије „Раносредњовековна археологија између Балтичког мора и Средоземља”, коју приређује Римско-германска комисија Немачког археолошког института у Франкфурту. Аутор припада млађој генерацији немачких истраживача који је на пољу археологије раног средњег века већ остварио запажене резултате.

Насеље у Глинкеу представља најдетаљније досад истражено словенско градиште на подручју немачке покрајине Мекленбург – Западна Померанија. Његово време трајања, од друге четвртине 9. до средине 10. века, прилично је поуздано одређено на основу дендрохронолошких анализа и хронолошки индикативних налаза. Краткотрајна насеобина се приписује племену Ретара, које је припадало једном од савеза Полапских Словена познатог у историографији под именом Љутићи (*Lutizen/Wilzen*). Љутићи су настањивали области између река Лабе и Одре, заједно са другим словенским заједницама попут Ободрита/Бодрића и Лујичких Срба. Ова племена долазе у територијални контакт са моћном Франачком државом око 800. године, да би у каснијим

историјским етапама, после бројних борби, били асимилорвани од стране својих германских суседа (Brather 2008, 62–66, 80–84).

Након уводних напомена, вратимо се самом налазишту у Глинкеу. Реч је о вишеслојном локалитету на коме су откривени материјални трагови из камених праисторијских раздобља, раног и позног средњег века и новог доба. Локалитет је истраживан у периоду од 1999. до 2001. године под руководством Валтера Шмита, а у оквиру пројекта изградње једне деонице немачког Источног ауто-пута. Том приликом је испитан комплетан простор раносредњовековног утврђења, као и источни и јужни део спољашњег насеља, будући да су они у највећој мери били угрожени изградњом пута. Међутим, прерана смрт је спречила В. Шмита да публикује резултате истраживања. Таква околност је, сасвим сигурно, утицала на прегалаштво и упорност С. Месала да они угледају светлост дана у што бољем издању. Стога се већ на самом почетку слободно може констатовати да је пред нама публикација вредна хвале како у методолошком смислу, тако и у погледу понуђених одговора на разноврсна питања која се намећу у савременом проучавању раносредњовековних насеобина.

Квалитетно одштампана монографија, тврдог повеза, у А4 формату, садржи основни текст на немачком језику, који је обogaђен фотографијама, цртежима, картама и табеларним приказима. Следе кратки резимеи на енглеском и руском језику, четири текстуална прилога и списак обимне библиографије, цитиране у чак 2.039 напомена. На крају књиге се налазе каталожски прегледи непокретних и покретних археолошких налаза као и табле.

Резултати истраживања су детаљно и студиозно презентовани. Текст расправе чине четири основна поглавља која садрже бројне одељке повезане у кохерентне тематске целине, завршене кратким резимеима. Један од основних методолошких принципа да се подједнака пажња посвети сваком сегменту обрађиване теме, овде је доследно спроведен. Посебно треба похвалити ауторов концизан стил и јасно излагање грађе, иако се стиче утисак да су поједини делови књиге оптерећени детаљном археолошком фактографијом, која је ионако приказана у каталожском делу. Међутим, ово запажање никако не треба схватити као примедбу. Публикација је очигледно веома амбициозно замишљена и аутор је уложио огроман труд да сваки расположиви податак искористи у расправи.

С. Месал је изнео своја разматрања у веома добро осмишљеном редоследу. Почетак монографије је посвећен геоморфолошким одликама и историјату истраживања налазишта и околине. Локалитет се налази на свега 30 m надморске висине и лежи на песковито-глиновитом тлу. Свакако је веома индикативан сам назив места Глинке, који представља словенски топоним очуван до данашњих дана, а упућује управо на одлике земљишта где је формирано насеље. У уводном поглављу, читаоци се могу упутити у степен истражености и развој словенске археологије на тлу северне Немачке од средине 19. века па до данашњих дана. Од 2004. године, истраживања на овом пољу одвијају се у оквиру интердисциплинарног пројекта „Словени на средњој Лаби“, који је усмерен пре свега ка просторној анализи налазишта и разумевању односа између утврђених насеобина и њиховог непосредног окружења. Последњи одељак увода доноси

информације о методологији ископавања локалитета у Глинкеу и стању расположиве документације, као и о поступцима обраде откривеног археолошког материјала. На овом месту аутор указује на извесне пропусте у начину истраживања и у документовању археолошких целина, што је узроковало нека ограничења и недоумице приликом припреме публикације. Ипак, судећи по приказаним скицама, плановима и фотографијама са ископавања, као и тумачењима која су проистекла из расположивих података, могло би се закључити да су радови у целини узорно спроведени.

У кратком другом поглављу књиге презентовани су материјални трагови праисторијских култура на налазишту (S. 13–19). Они су малобројни, јер су значајно оштећени каснијим коришћењем ове локације. Наредно, најобимније поглавље монографије, посвећено је словенском насељу (S. 21–212). У првој целини су приказани непокретни објекти утврђеног дела насеља, почев од фортификација, а потом су коментарисани остаци стамбених, економских и других истражених објеката на простору који је брањен беедемима. Аутор се најпре упустио у краћу уводну расправу о пореклу узора готово квадратног облика фортификације у Глинкеу (спољне димензије износе приближно 80 x 80 m, а унутрашње 70 x 60 m). Наспрам фортификација кружне или овалне форме, тврђаве четвороугаоног облика представљају релативно ретку појаву на западнословенском простору, за разлику од суседних франачких области где се уочавају бројна таква решења. Међутим, С. Месал напомиње да су на рубном франачком подручју које се налазило у непосредном суседству Словена такве тврђаве ипак веома ретке, те да би можда пре требало рачунати на услове природног окружења као пресудне факторе за изглед словенских фортификација. Он је мишљења да се франачки утицаји јасније осликавају кроз неке друге археолошке појаве, пре свега богато украшену керамику, импортовано оружје, опрему и др., о чему се детаљно расправља у даљем тексту. Аутор преноси и занимљиве извештаје о словенском начину живота из пера арапских путописаца 10. века, који су поред осталог забележили да Словени живе „унутар кружних или четвороугаоних простора“, на основу чега претпоставља да су ова потоња ипак била знатно заступљенија него што то показује тренутна археолошка евиденција.

Тврђаву у Глинкеу је штитио широки водени ров са три стране, док је са севера била природно брањена, будући да се на тој страни налазило језеро које је данас исушено. Беедемски зидови, начињени од набијене земље, имали су дрвено језгро решеткастог склопа, а са спољне стране су били оплаћени хоризонтално постављеним облицима. Аутор је детаљно разматрао грађевинске фазе утврђења. Наиме, путем дендрохролошких анализа узорака дрвета из беедемских конструкција и на основу стратиграфских запажања, утврђене су чак четири фазе у распону од око 120 година трајања насеља. Током тих преправки, беедемски простор се ширио на рачун одбрамбеног рова, јер су обнове подразумевале померање ка спољашњем простору. На овом месту ваља поменути и то да се дендрохролошка испитивања у централној Европи примењују од деведесетих година прошлог века као редовна метода, углавном ради поузданијег датовања беедемских конструкција, али и других грађевинских остатака (e.g. Henning 1998; 2004; Macháček et al. 2013; Herold 2012, 75–76).

Помало изненађује то што у овако богато илустрованој публикацији нису приказане реконструкције бедемских зидова и тврђаве (какве се иначе веома често могу видети у радовима о раносредњовековним фортификацијама), како би читаоци стекли целовитију представу о њиховом изгледу. Ово тим пре што се у наредним одељцима књиге налазе реконструкције неких објеката или пак начина употребе појединих врста алата. Чини се да С. Месал није имао довољно података за формирање комплетне слике о изгледу бедемских конструкција. Ипак, сасвим је извесно да Глинке припада типу фортификације *Plankenwände*, где је земљани зид обложен дрвеном грађом, нарочито особене за северне области Немачке и Пољске (Brather 2008, 133–135, Abb. 30).

Приликом истраживања унутрашњости тврђаве документовани су укопи различитих облика, димензија и дубина, код којих готово по правилу недостају отисци рупа од дрвеног коља. Њихово функционално одређење је понекад било отежано због непотпуне документације, па је спровеђено на основу одређених формалних карактеристика. Према С. Месалу, остатке кућа представљају плитки укопи, већих димензија и нешто правилнијег, четвороугаоног или овалног облика. Реч је, заправо, о укупаним просторима који су се налазили у средишњем делу надземних брвнара (*Blockbauten*), чији су зидови били грађени од хоризонтално ређаних брвана повезаних засецањем на угловима. Трагови тих зидова ипак нису констатовани током ископавања, као што је то био случај на неким другим западнословенским насељима (e.g. Donat 1980, 37–38, Abb. 13, 47–48; Šalkovský 2001, 57, Abb. 31, 47). Утврђено је да су у најмлађој фази подизани и надземни објекти са каменом супструкцијама. Необично је што куће у Глинкеу ретко имају огњишта или пећи, с обзиром да су то основни елементи унутрашњости раносредњовековних станишта. Треба напоменути и то да међу стамбеним целинама нису препознате оне које би могле да припадају неком од угледнијих чланова заједнице. Покретан археолошки материјал и неки други објекти о којима се говори у даљем излагању, међутим, недвосмислено показују да је утврђени део насеља био намењен вишој социјалној групи становништва.

На простору утврђења је откривено још објеката различите функције – јаме за складиштење хране, чија је намена утврђена на основу археоботаничких остатака, неколико бунара и цистерна за воду, у којима су се очувале дрвене конструкције у виду четвороугаоних касета, потом ковачница, јама за катран, грнчарска пећ и др. Ти објекти су углавном распоређени у источном и североисточном делу утврђења, одвојено од стамбених целина, што сасвим јасно упућује на просторно планирање тврђавског простора.

Следи одељак у коме су презентовани резултати истраживања насеобинског простора око тврђаве (S. 65–75). Њега су са свих страна ограђивали уски водени ровови. Осим могуће заштитне функције, ти ровови су највероватније служили за довод воде и/или дренажу. Највише података дало је испитивање источног дела насеља, где се живело интензивније. Истражен је велики број укопа различите намене, пећи, огњишта и површина са каменом, које највероватније представљају остатке попличања дворишта. У том делу насеља су откривени отисци јама за стубове, поређани у правилним низовима, који упућују на ограђивање парцела. По облику и површини, укопи стамбених објеката сасвим

одговарају онима из утврђења. Посебно је важно споменути да овде нису документоване велике јаме за складиштење житарица, јер су залихе хране смештане унутар тврђаве како би биле заштићене у случају опасности. Јужни део спољашњег насеља имао је економски карактер и ту су евидентирани радни простори за обраду метала и дрвета, пећ за производњу ђумура и др. Поједини објекти су откривени и западно од тврђаве, али тај простор није детаљно истраживан пошто није био угрожен изградњом пута.

Анализа покретних археолошких налаза из словенског насеља заузима значајан део трећег поглавља књиге (S. 75–179). Како је то и уобичајено, прво је представљен најобимнији керамички материјал, у коме преовлађују лонци и дубоке зделе претежно биконичне форме. Ретки су уломци поклопаца и тањира/црепуља, мада су у Глинкеу ипак заступљенији него на другим истовременим налазиштима суседних области. Аутор је још у уводном делу објаснио да је грнчарија сакупљана према документованим целинама, али у оквиру њих није вршено детаљно стратифицирање које би, примера ради, требало да покаже какав материјал потиче из нивоа коришћења објеката, односно његовог засипања. На налазишту су присутне четири технолошки и стилски различите керамичке групе – Фелдберг, Менкендорф, Суков и Глинке. Статистичке и просторне анализе су показале апсолутну доминацију Фелдберг керамике. Најрепрезентативнију групу пак представљају посуде типа Глинке. Оне су, за разлику од осталих, сасвим јединствене у региону (cf. Messal 2011). Богато су декорисане пластичним тракама, геометријским орнаментима, мотивима свастике и птица. Сматра се да су ти детаљи настали преплитањем различитих утицаја из околног словенског и германског света. Делови само 15 посуда пронађени су на простору тврђаве, док у спољашњем ареалу насеља таква керамика сасвим изостаје. Будући да је коришћена једино у елитнијем делу насеља, аутор претпоставља да је Глинке керамика, уз извесно религијско или апотропејско значење, можда имала и хералдичко-породично обележје, што би, и поред ауторове детаљне аргументације, ипак требало прихватити са резервом.

Након керамичког материјала приказане су групе предмета везане за пољопривредне и занатске делатности. Очуван је знатан број земљорадничког и занатског алата, али су ту и делови наоружања, ратничке и коњске опреме, металне посуде, коштани предмети и др. Посебно су интересантни налази мамуза каролиншког типа и једне јабуке рукохвата мача, украшене сребрним нитима, који представљају импорт из суседне Франачке. Истом културном кругу могу да припадају и тауширани делови коњске опреме. Специфичне врсте накита попут посребрених перли и једне кружне фибуле највероватније потичу са скандинавског подручја. Иначе, накитни облици и делови појасних гарнитура чине малобројне групе налаза у Глинкеу. С друге стране, бројни су налази коштаних чешљева, који су током раног средњег века масовно коришћени у балтичким и јужним скандинавским областима. По свој прилици су добављани из тих суседних регија, јер у самом насељу нису евидентирани трагови производње чешљева. Приметно је и да у Глинкеу недостају производи са простора ипак не тако удаљене кнежевине Велике Моравске.

Следи расправа о просторној дистрибуцији некерамичких категорија налаза која води ка закључку да је утврђење

представљало неаграрни, занатски део насеља, где је станао вао богатији слој људи, док је у околини живело становништво које се бавило пољопривредом. Претпоставка је да су пољопривредне и занатске активности намиривале једино потребе становника насеља, односно није било вишка за шире тржиште. Помало чуди то што је земљораднички алат, попут српова и косира, у највећем броју налажен на простору тврђаве (Taf. 112). Аутор се оправдано пита да ли таква слика сведочи о томе да је алат чуван у затвореном простору као својеврсна вредност или је ту затечен пошто се производња и поправка гвоздених предмета одвијала у тамошњој ковачници. Занимљиво је, на пример, и то да највећи проценат пршљенака потиче са истог простора (Taf. 113), што показује да је чак и производња текстила била развијенија у оквирима простора брањеног бедемима.

Утврђено градиште у Глинкеу представљало је централно место ка коме је гравитирало неколико неутврђених насебина распоређених на површини од око 15–20 km². За сада је регистровано најмање седам таквих насеља (Abb. 101). Примећено је да су ранословенска налазишта смештена на нешто вишим надморским висинама (до 100 m), док током средњословенског периода, коме припада и ово градиште, долази до умножавања насеља и тенденције искоришћавања земљишта и природних ресурса у областима са мањом надморском висином.

У завршним редовима трећег поглавља С. Месал сумира резултате и тумачи културно-историјске услове који су утицали на формирање насеља у Глинкеу (S. 199–204). Истиче да је и оно, попут низа других утврђених насебина, настало средином 9. века, када опада доминација Франачког царства у централној Европи. С друге стране, то време је обележила и децентрализација власти у оквиру словенских заједница и стварање локалних елита (cf. Kleingärtner 2009; Klammt 2013). Појава локалне властеле доводи до пораста економске моћи и ствара се радијус утицаја појединог група, те се и утврђена места подижу као симбол њиховог положаја. Стога аутор сматра да је настанак већег броја градишта током 9–10. века пре свега у вези са променама које су захватиле словенско друштво, а не са спољним утицајима, односно ратним опасностима, како се раније најчешће помишљало. Насеље је страдало средином 10. века у једном од многобројних сукоба Ретара и германске војске. Елитни слој људи из Глинкеа се највероватније повукао у чувени *civitas Rethra*, где је био политички центар Љутића све до 12. века.

Последње, четврто поглавље монографије доноси податке о материјалним траговима из раздобља касног средњег века и новог доба на локалитету (S. 205–209). Откривено је неколико пећи, јама и ровова. По обиму скромни, керамички материјал и гвоздени предмети опредељени су у веома широк временски распон, од 12. до 15, односно од 15. до 19. века. Аутор претпоставља да је ова локација у каснијим периодима само повремено коришћена, а да се стално насеље налазило на простору данашњег села Глинке, које је удаљено неколико стотина метара од налазишта. Његово постојање је посведочено у писаним изворима већ крајем 13. столећа.

Како је напред поменуто, основни текст прате четири прилога у којима су презентовани резултати археоботаничких и археозоолошких испитивања, дендрохролошких ана-

лиза и геофизичких снимања (S. 217–239). Анализа биљних остатака Алмут Алслебен је показала које су домаће и дивље врсте биле заступљене у исхрани житеља словенског насеља. Од житарица је у највећој мери коришћена раж. Употреба домаћих животиња је била апсолутно доминантна у исхрани становништва, а нарочито свиње и говечета, како показују анализе животињских костију Ралф-Јиргена Прилофа. Дивље врсте су биле заступљене у сасвим скромном проценту, баш као и на другим словенским градиштима у северној Немачкој.

Аутор књиге је приредио трећи и четврти прилог – о дендрохролошким анализама и геомагнетној проспекцији. Дендрохролошки узорци су обезбедили апсолутне датуме за временско одређење треће и четврте грађевинске фазе фортификације, као и време престанка коришћења насеља. Узорци дрвета из прве и друге грађевинске фазе су били контаминирани, тако да нису пружили одговарајуће резултате. Геомагнетна испитивања вршена у источном сегменту неутврђеног дела насеља пружила су значајне смернице у планирању стратегије ископавања, док су, због неповољних геолошких услова, ова испитивања била мање успешна на простору јужног сектора.

Монографија Глинке. *Словенско градиште из 9. и 10. века у источном Мекленбургу* јесте одличан показатељ какви се значајни резултати могу постићи интердисциплинарним проучавањем средњовековних насеља. Имајући у виду изванредан временски размак између ископавања и публикација налазишта, као и то да су аутору стајали на располагању непотпуни теренски подаци, чини се да је ова публикација достигла максималне домете.

Презентовани археолошки налази из Глинкеа нису компаративни са материјалом из раносредњовековних насеља у Србији, будући да потичу из прилично удаљене области са сасвим другачијим културним и историјским развојем. Ипак, С. Месал је детаљно разматрао друштвене и економске процесе који су према сличном обрасцу могли да се одвијају на читавом словенском простору. У том погледу, осим одличног методолошког приступа, ова књига ће свакако бити веома корисно штиво за нашу читалачку публику. Резултати изложени у монографији представљају вредан подстицај за будуће покушаје да се дефинишу просторне структуре и начин функционисања раносредњовековних насеља, те је треба препоручити као узоран модел за остваривање сличних подухвата и на нашем простору, без обзира на малобројност налазишта овог конкретног типа.

Наиме, градишта се могу очекивати једино на ограниченим подручјима Посавине и Поморавља, где су одлике рељефа сличне онима из централноевропских области (Роровић, Викић 2009, 7). Према досадашњим сазнањима, једно такво насеље из 10. века налазило се у Ковачевцу код Младеновца. Ту су сондажно испитани мањи делови насеља обухваћени земљаним и дрвеним бедемским конструкцијама и одбрамбеним сувим рововима. Документовани су и насебински трагови у непосредној околини, који највероватније чине целину са утврђеним простором (Катић 2003). Методологија која је, из објективних разлога, примењена током истраживања у Ковачевцу не може се мерити са истраживањима немачких колега, па је тешко поредити и остварене резултате, али свакако треба размишљати о (активнијој) примени неких од понуђених метода током будућих радова на

раносредњовековним налазиштима у Србији. То се односи на геофизичку проспекцију терена, ископавања у широком ископу и анализе просторне дистрибуције налаза. Приликом истраживања насебина, неопходно је посветити одговарајућу пажњу сакупљању животињског остеолошког материјала и биљних остатака, с обзиром на то да се у новије време и код нас на пољу археозоолошких и археоботаничких ис-

питивања остварују веома запажени резултати. За дендрохронолошка испитивања још нема услова.

Најзад, уз посебну похвалу аутору за посвећеност и успешну „борбу” са обимном грађом, искрено верујемо да ће ову књигу често и радо користити стручњаци из области археологије раног средњег века не само у Немачкој него и много шире.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Brather 2008 – S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin – New York 2008.

Donat 1980 – P. Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert*, Berlin 1980.

Катић 2003 – В. Катић, Дивичмеђ – раносредњовековно насеље, утврђење или град, *Гласник Српској археолошкој друштва* 19, 197–221.

Klammt 2013 – A. Klammt, Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. Überlegungen zum Schwerpunktthema des Treffens, in: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (Hrsg.), *Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70, Langenweissach 2013, 7–31.

Kleingärtner 2009 – S. Kleingärtner, Kulturtransfer und Eliten im Gebiet der südwestlichen Ostseeküste in früh- und mittelslawischer Zeit, in: A. Klammt, S. Rossignol (Hrsg.), *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Göttingen 2009, 11–25.

Macháček et al. 2013 – J. Macháček, P. Dresler, M. Rybníček, Dendrochronologische Datierung der frühmittelalterlichen Agglomeration in Pohansko bei Břeclav und der so genannte Blatnica-Mikulčice – Horizont, in: M. Dulnicz, S. Mozdziuch (eds.), *The Early Slavic Settlement in Central Europe in the light of new dating evidence*, Wrocław 2013, 151–167.

Messal 2011 – S. Messal, Zur slawischen Keramik des Typs “Glienke”, in: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (Hrsg.), *Der Wandel um 1000*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60, Langenweissach 2011, 347–359.

Popović, Bikić 2009 – M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009.

Henning 1998 – J. Henning, Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage: die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropas im frühen Mittelalter, in: J. Henning, A. T. Ruttkey (Hrsg.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn 1998, 9–29.

Henning 2004 – J. Henning, Mecklenburg-Vorpommern und die Dendrochronologie zur slawischen Besiedlungsgeschichte Ostmitteleuropas – “Verwicklungen” und “Verwirrungen”, in: G. Fusek (ed.), *Zborník na počest Dariny Bialekovej*, Nitra 2004, 129–135.

Herold 2012 – H. Herold, Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Central Europe: Structure, Function and Symbolism, *Medieval Archaeology* 56, 60–84.

Šalkovský 2001 – P. Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra 2001.

Милица РАДИШИЋ